

УДК 811.161.1'367

ІНТЭР'ЕКТЫЎНЫЯ ВЫКАЗВАННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СВЯТЛЕ ЛІНГВАПРАГМАТЫКІ

Г.І. ЗУР

(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)

Абгрунтоўваецца актуальнасць і мэтазгоднасць даследавання выклікавых гутарковых структур (інтэр'ектыўных выказванняў) сучаснай беларускай мовы з пазіцыі лінгвапрагматыкі і тэорыі маўленчых актаў. Асвятляюцца асаблівасці функцыянавання такіх адзінак у жывым гутарковым і стылізаваным маўленні з улікам іх прагматычнай спецыфікі. Разглядаецца ўплыў сінтаксічнай пазіцыі выказванняў на рэалізацыю прагматычных функцый. Вызначаецца роля інтэр'ектыўных выказванняў у сістэме сродкаў стварэння мастацкага вобраза літаратурнага твора.

Уводзіны. Лінгвістычную навуку традыцыйна цікавяць адзінкі гутарковага маўлення. Найбольш актыўна пытанні размоўнай мовы распрацоўваліся навукоўцамі ў другой палове XX стагоддзя. Пільная ўвага да вывучэння “фактару чалавека” ў мове, прадвызначаная “глабальнай ідэяй антрапацэнтрычнасці самой мовы” [1, с. 3], зварот да феномену вуснай камунікацыі на працягу апошніх дзесяцігоддзяў тлумачыцца як зменаў навуковай парадыгмы, так і імклівым развіццём асобных галін мовазнаўства: камунікатыўна-функцыянальнай, прагматычнай і кагнітыўнай лінгвістыкі, тэорыі маўленчых актаў і інш.

Спецыфічнай адзінкай гутаркова-дыялагічнай формы маўлення з’яўляюцца **інтэр’ектыўныя выказванні** (далей – ІВ) (у іншай тэрміналогіі “нерасчлянёныя сказы”, “словы-сказы”, “рэлятывы”, “камунікатывы”, “камунікемы” і інш.), якія “отмечены особыми правилами организации и функционирования” [2, с. 3]. Даследаванне ІВ, вылучаных яшчэ ў XIX стагоддзі, у рускай лінгвістыцы было распачата ў працах А.М. Пяшкоўскага, Л.П. Якубінскага, далей у 50 – 80 гадах XX стагоддзя працягнута В.Ф. Кіпрыянавым, Д.М. Шмялёвым, В.Б. Сірацінінай, А.А. Земскай, Г.В. Валімавай і інш., а ў 90-я гады XX стагоддзя і на пачатку XXI стагоддзя цікавасць толькі ўзмацнілася, і гэтыя моўныя адзінкі неаднаразова становіліся аб’ектам навуковых назіранняў (гл. працы Т.М. Калакольцавай, В.Ю. Мелікіяна, І.І. Прыбыток, А.К. Кожынай, В.А. Краснова, А.Ю. Віктаравай, Т.В. Белавус, А.С. Мікалаевай і інш.). У беларускім мовазнаўчым дыскурсе такой цікавасці гэтыя выказванні пакуль не выклікалі, хаця спарадычна ўвага даследчыкаў скіроўвалася і на іх. Асобна, аднак, варта падкрэсліць, што, нягледзячы на шырокае абмеркаванне праблематыкі ІВ на працягу значнага шэрагу гадоў, у лінгвістыцы і па сённяшні дзень адзінкі кшталту *Куды там!; А як жа!; Так і трэба!; Ліха твайму ліху!; Божухна-бацюхна!; Няма дурных!; Вось дык так!; То-та ж!; Бог сведка!; Лухта!; Божа літасцівы!; Ото дзіва!; Расчыняй губу!; От тебе і вяселле!; З намі Бог!; На веці вяком!; У імя неба!; Крыў Божа!; Гэта ж трэба!* і падобныя застаюцца аднымі з самых дыскусійных, а пытанні іх лінгвістычнага статусу, тэрмінаабазначэння, аб’ёму і функцыянавання пакуль не развязаны цалкам. Люстрацыйным матэрыялам для даследавання сталі каля 300 ІВ з мастацкіх твораў беларускіх пісьменнікаў – апавяданняў Я. Коласа, Я. Брыля, З. Бядулі, М. Гарэцкага.

Асноўная частка. Лінгвапрагматыка, сфарміраваная ў сувязі са з’яўленнем у 1960 – 70-х гадах тэорыі маўленчых актаў, – адзін з найбольш перспектыўных кірункаў сучаснага мовазнаўства, які вывучае функцыянаванне моўных знакаў у маўленні. Даследаванне ІВ менавіта ў лінгвапрагматычным аспекце як лаканічных, экспрэсіўных, семантыка і структурна фразеалагізаваных, камунікатыўных маўленчых адзінак рэактыўнага характару, якія шырока рэпрэзентуюць дыялагічнае (гутарковае) маўленне, арганізаванае “по определённым, поддающимся строгому учёту правилам или нормам” [3, с. 16], і непасрэдна гутарковы сінтаксіс, які ў сваю чаргу “специализируется на комплексном, нерасчленённом отражении действительности в мышлении” [2, с. 10], падаецца цалкам апраўданым і актуальным. З псіхалогіі і псіхалінгвістыкі вядома, што “свядомасць чалавека ўключае ўсе формы яго псіхічнай дзейнасці – як пачуццёвыя (адчуванні, успрымання, уяўленні, уласна эмоцыі, воля), так і разумовыя (паняцці, суджэнні, разважанні). <...> чалавек здольны ствараць вобразы і думкі, г. зн. адлюстроўваць рэчаіснасць” [4, с. 169].

Пасля таго як у 1929 годзе пабачылі свет Тэзісы Пражскага лінгвістычнага гуртка, у мовазнаўстве зацвердзілася меркаванне, што мова выконвае не толькі камунікатыўную функцыю, але і экспрэсіўную, г. зн. мова служыць не толькі сродкам выражэння думак, але і суб’ектыўнага стаўлення моўцы да фактаў рэчаіснасці [гл. 5, с. 17 – 41]. Эмоцыі – гэта адзін з асноўных і ўсёпрапанікальных аспектаў чалавечага досведу; шматгранныя, яны “затрагивают чувства и опыт, физиологию и поведение, формы познания и концептуализации” [6, с. 314], апроч таго, “согласно теории психологической базы эмоций, всякая речевая деятельность по своей природе эмоциональна” [7, с. 97].

Нерасчлєнёныя сінтаксічна, ІВ, між тым, выконваюць “важные прагматические функции” [8, с. 161], а “прагматычна арыентаваныя адзінкі не адлюстроўваюць рэчаіснасці, а выражаюць суб’ектыўныя адносіны да яе, г. зн. з’яўляюцца экспрэсіўнымі” [9, с. 10]. Аўтар слоўніка эмацыйна-экспрэсіўных зваротаў жывога рускага маўлення В.Ю. Мелікян зазначае, што ІВ – гэта “не исключение из правил, связанное с нарушением норм и логики языка. Они являются развивающимся, продуктивным и нормативным явлением современной разговорной речи (нормы и логика у них особые, но они имеют место), типом синтаксического образования, занимающим своё место в системе структурных типов простого предложения” [10, с. 8].

Інтэр’ектыўныя выказванні, непасрэдна звязаныя са зместам дыялогу і максімальна арыентаваныя на камунікантаў альбо на сітуацыю, увасабляюць “кратчайший способ языковой реакции на речь собеседника или на явления действительности” [11, с. 152]. Праз ІВ выяўляюцца асаблівасці моўнага мыслення народа, і разам з тым універсальнасць, па сутнасці інтэрнацыянальныя, агульнамоўныя ўласцівасці гэтых моўных адзінак. З гэтай прычыны “особенности их списка (как в количественном, так и в качественном отношении), лексического и морфологического наполнения, моделей построения, условий употребления и т.п. составляют самобытность любого языка: они отражают специфику языка, языкового мышления коммуникантов, стратегии общения между ними и уровень эмоциональности носителей того или иного языка” [10, с. 3]. Інтэр’ектыўныя выказванні у структуры мовы займаюць прамежкавае (міжзроўневае) становішча паміж словам (адзінкай лексічна-смантычнага яруса) і сказам (адзінкай сінтаксічнага яруса), а эмацыянальны план ІВ “сугубо национален и непереволим на другие языки” [12, с. 97].

Што датычыцца ўласна функцыянавання даследуемых адзінак у маўленні, то выбар пэўных ІВ, як сведчыць А.К. Кожына, наўпрост залежыць ад прагматычных параметраў кансітуацыі, якія ў сваю чаргу вызначаюцца экстралінгвістычнымі і лінгвістычнымі фактарамі. Да першых належаць асабістыя характарыстыкі суразмоўцаў, іх сацыякультурны статус, наяўнасць агульных ведаў, ілакутыўныя намеры, адпаведнасць абранаму маўленчаму жанру, агульная скіраванасць і тэматыка дыялогу, абавязковая функцыянальная ўзаемасувязь рэплік, асаблівасці маўленчай сітуацыі. Да другіх – змест і структурная адметнасць папярэдняй рэплікі [гл. 13, с. 13 – 16]. Інтэр’ектыўныя выказванні выконваюць функцыю рэакцыі, сіцслага, экспрэсіўнага, здольнага непасрэдна ўплываць на ход размовы адказу на рэпліку суразмоўцы, а прагматычны аспект выказвання абавязкова скіраваны на сітуацыю камунікавання, стаўленне моўцы не толькі да суразмоўцы, але і да зместу паведамлення.

Аналізуючы прагматычныя ўласцівасці ІВ, мы зыходзім з таго, што яны з пазіцыі функцыянальнай лінгвапрагматыкі рэалізуюць розныя тыпы ілакутыўных маўленчых актаў, з дапамогай якіх могуць быць выражаны розныя камунікатыўныя функцыі (экзерсітывы, камісівы, бехабітывы, экспазітывы і інш.), аднак пераважная большасць разглядаемых выказванняў з’яўляецца сродкам рэалізацыі “экспрэсіваў” – эматыўна-ацэначных маўленчых актаў, бо часцей выражае суб’ектыўнае стаўленне моўцы да розных аспектаў камунікатыўнай сітуацыі.

Пры актуалізацыі ў маўленні ІВ здольны фарміраваць маўленчы акт, бо валодаюць пэўнай прапазіцыйнай суаднесенасцю, ілакутыўнай сілай і інтэракцыяльнай скіраванасцю. У прапазіцыйным плане ІВ удзельнічаюць у афармленні модуса выказвання ў якасці маркёраў суб’ектыўнай пазіцыі моўцы. Інтэр’ектыўныя выказванні рэалізуюць шэраг базавых дэйктычных элементаў і ўжываюцца для выражэння суб’ектыўнай эмацыянальнай арыентацыі моўнай асобы – “эмоционального дейксиса”. Ілакутыўнай мэтай ІВ ёсць выражэнне эмацыянальнага стану суб’екта маўлення ці яго эмацыянальнае стаўленне да чагосьці ў спалучэнні з самім намерам выклікаць пэўную эмацыянальную рэакцыю слухача ці суразмоўцы.

Сінтаксічная пазіцыя ІВ непасрэдна ўплывае на рэалізацыю імі прагматычных функцый. Так, знаходзячыся ў прэпазіцыі, ІВ указваюць на эмацыянальны стан моўцы і выконваюць эматыўна-дэйктычную функцыю: – *Што ж! Вышэй пят не падскачыш! Заўтра дапішам.* (З. Бядуля “Летапісцы”); – *О божя, божя! Колькі гіне і глуміцца народу!* (Я. Колас “На чыгунцы”); – *Вось каб мы былі такія дужыя, усіх бы зарэчанацаў набілі!* – *уздыхнуўшы гаварыў Грышка.* – *Вось дзіва! Што ж іх тады біць: дзьмухнуў бы, і ўсе б пакідаліся.* (Я. Колас “У старых дубах”). У інтэрпазіцыі ІВ служаць прагматычнай факусіроўцы рэмы: *Усё было б зрэшты – божя мой! – гэтак добра ў іх хаце, каб не гэтая праклятая вайна...* (Я. Брыль “Сцежка-дарожка”); *А ўрэшце, чорт яго разбярэ, хто жыве тут не па абмылы* (Я. Колас “Васіль Чурыйла”). Прысутнасць ІВ у постпазіцыі садзейнічае эмацыянальнай інтэнсіфікацыі базіснай ілакутыўнай сілы: *Я пазіраў на яго ды думаў: Няўжо ж гэта той самы чалавек? Быць не можа!* (Я. Колас “Выбар старшыні”); *Якая там стрэльба? Божя ты злітуйся!* (Я. Колас “Слабода”). Акрамя пералічаных варта звярнуць увагу яшчэ і на кумулятыўную функцыю, якая забяспечвае кампрэсіўную перадачу эмацыянальнай інфармацыі, што значна павялічвае эфектыўнасць камунікацыі.

Прагматычную каштоўнасць ІВ найбольш выразна відаць у цэласнай структуры дыялогу, прычым не толькі ў межах вуснага дыялогу ці палілогу, а нярэдка і маналогі, у якім такія выказванні самадастатковыя, а часам нават незаменныя: *“Мой моцны божя! Чаму такая несправядлівасць і няпраўда на свеце? <...>”* (Я. Колас “Паўлюковы думкі”).

Для даволі вялікай колькасці ІВ характэрна з’ява энантыасеміі, што дазваляе ўжываць адзінкі з лаянкавай семантыкай у пазітыўным значэнні: – *Харашо, чорт вазьмі! – сказаў пісар, пацягваючыся, і прыемнае адчуванне агульнага здавальнення ахінула ўсё яго цела.* (Я. Колас “Злавіў!”). Зразумець дакладны сэнс ІВ дапамагаюць кантэкст, сітуацыя зносін, жэсты, міміка і інтанацыйнае афармленне. Жаданне моўцы актуалізаваць ці падкрэсліць слова ці частку папярэдняга выказвання і адначасова выразіць эмацыянальныя адносіны да гэтай часткі выказвання суразмоўцы абумоўлівае ўжыванне ім у рэпліцы-адказе ІВ, што ўтрымлівае лексічны ці асацыятыўны паўтор. Аднак перанос не будзе механічным: паўтараемая частка выказвання ўліваецца ў семантычную, функцыянальную і інтанацыйную структуру рэплікі-адказу, набывае новыя канатацыі і новую інтанацыйную афарбоўку: – *А мужыкі яго слухаюць? – Дзе там слухаюць! Цара лае.* (Я. Колас “Соцкі падвёў”); – *Якую ваўчыцу? Што ты плячеш? Сасніў, ці што? – Сасніў! Ці ж ты не чуў хіба?* (Я. Колас “Трывога”).

Згодна з назіраннямі Б.Ю. Нормана, аўтара курса лекцый па лінгвапрагматыцы на матэрыяле рускай і іншых славянскіх моў, ІВ, нароўні з экспрэсівай, “могут также выражать интеллектуальную реакцию собеседника: сомнение, догадку, припоминание, подытоживание и т.п. Это значит – в их смысл могут входить такие семы, как ‘думать’, ‘знать’, ‘помнить’” [8, с. 162]. Гэты тэзіс перагукваецца з меркаваннем даследчыкаў, якія нароўні з эмацыянальнымі (эматыўнымі), імператыўнымі (валітыўнымі) і этыкетнымі выклічнікамі асобным семантыка-функцыянальным разрадам вылучаюць выклічнікі інтэлектуальнай ацэнкі, ці кагнітыўныя, што сігналізуюць пра бягучы стан свядомасці і думак моўцы і выражаюць здагадку, разуменне, згадванне, пацвярджэнне, пярэчанне.

Інтэр’ектыўныя выказванні ў выглядзе прэцэдэнтных тэкстаў, ці рэмінісцэнтных (выказванняў-адсылак да агульнавядомых літаратурных крыніц) таксама выкарыстоўваюцца ў якасці прагматычнага прыёму, ствараюць пэўны эмацыянальны настрой: “*О моя юность! О моя свежесть!..*” – *з уздыхам шапчу я, і словы гэтыя да самай глыбіні душы становяцца, як ніколі раней, маімі* (Я. Брыль “Званочкі”); *Пад ложкачкаю шчымяла нешта незнаёмае.*

Мой родны край, як ты ж мне мілы,

Забыць цябе не маю сілы... (М. Гарэцкі “У лазні”).

Як устанавіла даследчыца спосабаў стылізацыі размоўнага стылю мастацкай прозы М. Гарэцкага Л.С. Кныш, “выкарыстанне спецыфічных сінтаксічных канструкцый – непазбежны вынік экстралінгвістычных фактараў, якія характэрны гутарковай камунікацыі: спантаннасць, сітуацыйнасць, натуральнасць маўлення, неафіцыйны характар, абавязковая дыялагічнасць” [14, с. 9]. Інтэр’ектыўныя выказванні, старанна адабраныя і ўведзеныя ў стылізаванае маўленне персанажаў твораў, “адпавядаюць эстэтычным і прагматычным мэтам пісьменніка як суб’екта мастацкага мыслення” [14, с. 14], даюць магчымасць аўтару больш дакладна перадаць псіхалагічны стан героя, атэставаць яго ў сацыяльным плане, адлюстравать культурна-гістарычны адметнасці эпохі. На глабальным тэкставым узроўні ІВ удзельнічаюць у “построении основных антропоцентрических категорий текста – образов автора и персонажа – и реализации «тонального» аспекта текстовой эмотивности” [15, с. 7].

Інтэр’ектыўныя выказванні “сёння належаць да прадуктыўнага класа” [16, с. 39], а іх колькасны склад “мае тэндэнцыю да пашырэння” [16, с. 39]. Так, апошнім часам узніклі наступныя выразы: *Дабранак!; Крута!; Абзац!; Не пытанне!; Пінец!* і інш.

Заклучэнне. Вывучэнне праблем функцыянавання разгледжаных адзінак у жывым гутарковым і стылізаваным маўленні з улікам іх прагматычнай спецыфікі з’яўляецца адной з важных задач сучаснага лінгвістычнага пошуку.

ЛІТАРАТУРА

1. Паўлоўская, Н.Ю. Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове / Н.Ю. Паўлоўская. – Мінск: МДЛУ, 2001. – 205 с.
2. Чугуй, А.В. Коммуникемы в аспекте степени нечленности: язык и речь: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / А.В. Чугуй; Пед. ин-т ФГОУ ВПО “Южный федеральный университет”. – Краснодар, 2008. – 24 с.
3. Костомаров, В.Г. Разговорная речь: определение и роль в преподавании / В.Г. Костомаров // РЯНШ. – 1965. – № 1. – С. 10 – 19.
4. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў: вуч. дапам. для ВНУ / М.В. Абабурка. – Мінск: Выш. шк., 1992. – 224 с.
5. Тезисы Пражского лингвистического кружка. Перепечатаны из кн. В.А. Звегинцева “История языкознания XIX – XX веков...”; разделы 4, 5, 7 перевела с французского В.А. Матвеевко // Пражский лингвистический кружок: сб. ст. / сост., ред. и предисл. Н.А. Кондрашова. – М.: Прогресс, 1967. – С. 17 – 41.

6. Ортони, А. Когнитивная структура эмоций / А. Ортони, Дж. Клоур, А. Коллинз // Язык и интеллект: сб. / сост., вступ. ст. В.В. Петрова; пер. с англ. и нем. яз. под общ. ред. В.И. Герасимова, В.П. Нерознака. – М.: Издат. гр. “Прогресс”, 1995. – 415 с.
7. Шаховский, В.И. Значение и эмотивная валентность единиц языка и речи / В.И. Шаховский // Вопр. языкознания. – 1984. – № 6. – С. 97 – 103.
8. Норман, Б.Ю. Синтаксически нечленимые высказывания под углом зрения лингвопрагматики / Б.Ю. Норман // Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций / Б.Ю. Норман. – Минск: БГУ, 2009. – С. 161 – 173.
9. Сянкевіч, В.І. Семантыка і прагматыка беларускай мовы / В.І. Сянкевіч. – Брэст: БДП, 1995. – 214 с.
10. Меликян, В.Ю. Словарь: Эмоционально-экспрессивные обороты живой речи / В.Ю. Меликян. – М.: Флинта; Наука, 2001. – 240 с.
11. Германович, А.И. Междометия русского языка / А.И. Германович. – Киев: Радянська школа, 1966. – 172 с.
12. Романов, Д.А. Части речи “на службе” у эмоций / Д.А. Романов // Культура речи. – 2004. – № 4. – С. 48 – 51.
13. Кожина, Е.К. Коммуникативы: структурно-семантический, лингвопрагматический и эстетико-изобразительный аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е.К. Кожина; Рост. гос. пед. ун-т. – Таганрог, 2004. – 18 с.
14. Кныш, Л.С. Гутарковая камунікацыя ў мастацкай прозе Максіма Гарэцкага: спосабы стылізацыі: аўтарэф. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Л.С. Кныш; НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск, 2006. – 20 с.
15. Хван, Н.А. Когнитивно-прагматические и эмотивно-экспрессивные свойства междометных единиц в художественном тексте: на материале английского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Н.А. Хван; Тульск. гос. пед. ун-т им. Л.Н. Толстого. – М., 2005. – 20 с.
16. Лянкевіч, А. Беларускі выклічнік у Сеціве / А. Лянкевіч. – Мінск: Права і эканоміка, 2009. – 44 с. (Лекцыі па Інтэрнэт-лінгвістыцы; вып. 2).

Паступіў 22.05.2013

INTERJECTIONAL UTTERANCES OF THE BELARUSIAN LANGUAGE IN THE LIGHT OF LINGUISTIC PRAGMATICS

H. ZUR

The article states the importance and expedience of the investigation of interjectional speech structures (interjectional utterances) of the modern Belarusian language in the context of linguistic pragmatics and the theory of speech acts. The peculiarities of functioning of such units in living conversational speech and in stylized speech are described in view of their specific pragmatic character. The influence of the syntactical position of utterances on the realization of the pragmatic functions is considered. The role of interjectional utterances in the system of the means of creating an artistic image in a literary work is determined.